

Maria Czetyrba
Poznań

Архаїзми серед споконвічної богословської фразеології

Біблія увійшла до числа тих богослужбових книг, які перекладалися перш за все з грецької мови на старослов'янську в часи творення слов'янської писемності у 860 роки та найближчі десятиліття. У перші роки християнства церковнослов'янська мова, принесена в Київську Русь Кирилом і Мефодієм, була набагато ближчою слов'янам, ніж грецька й тому стала вона мовою духовного життя цілої Русі. Отже, саме старослов'янською мовою користувалися перекладачі церковних текстів.

Євангеліє, як одна з перших богослужбових книг, перекладена була на Русі церковнослов'янською мовою, письмо якої будувалося на кириличному алфавіті. Повні біблійні кодекси, до складу яких входили всі Книги *Старого й Нового Заповіту*, за тих часів були і для Візантії великою рідкістю. На Русі, як відомо, повне зведення постає лише в кінці XV століття, коли в Новгороді починає створюватися повний біблійний канон у перекладі церковнослов'янською мовою. Однак, останнім часом з'явилися статті, в яких автори критично оцінюють переклад *Біблії* церковнослов'янською мовою¹.

Сучасна українська та російська біблійна термінологія глибоко закорінена у родовідному дереві церковнослов'янської мови. Саме від цих древніх коренів, за словами Лілії Петрович, „вона зродилася, від них живиться й донині, зберігаючи духовно витончені й усталені церковнослов'янські форми”² в сучасній мовній системі.

Праслов'янські, церковнослов'янські корені витворили настільки глибокі, влучні богословсько-філософські словесні форми, що увібрали в себе духовну силу багатьох поколінь, яка збереглася поза філологічними законами. Вона чудово вростає в систему сучасної мови, збагачує

¹ Л.Н. Лутковский, *Библейские переводы в контексте истории культуры*, [в:] *Язык и культура*, Киев 1993, с.10-12.

² Л. Петрович, *До питання церковнослов'янізмів в українській богословській термінології*, [в:] *Сучасна українська богословська термінологія: від історичних традицій до нових концепцій*, Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, Львів 1998, с. 97.

її стильові можливості й залишає одночасно понятійну точність біблійного терміну³.

Церковнослов'янські мовні елементи донині залишилися в перекладах *Святого Письма*. Серед багатьох фразеологічних зворотів біблійного походження, які увійшли до системи мови (української і російської), виступає багато старослов'янських елементів, які кваліфікуються як архаїчні. Але, як зауважує Михайло Лесів, в новій українській мові, якої розвиток розпочався від видання *Енеїди* Івана Котляревського у 1798 році, церковнослов'янїзмів залишилося порівняльно мало, набагато менше, ніж в сучасній російській літературній мові⁴. Це явище пов'язане з фактом, що сучасна українська мова розвинулась на основі живої української мови. Але роль і значення книжної спадщини староукраїнської доби для збагачення виражальних засобів мови гостро відчувається в мовній системі українського народу.

Архаїзми, як відомо, це застарілі для певної епохи мовні елементи (звороти, вислови, форми слів, афікси), що вийшли з активного вжитку⁵.

Отже, біблійні архаїзми це за словами Бетехтиної „наиболее древняя часть корпуса библеизмов современного языка, которая первоначально проникла в него в церковнославянской форме, что не могло не отразиться на языковом статусе этих единиц: фразеологизмы библейского происхождения нередко сохраняют в своей структуре архаизмы”⁶. Саме в біблійних зворотах „происходит консервация старого”.

В сучасній українській та російській мовах церковнослов'янїзмам-біблеїзмам притаманні деякі звукові ознаки. Це група лексико-фонетичних архаїзмів. Сюди входять:

По-перше, слова з неповноголосними звукосполученнями *-ра-*, *-ре-*, *-ла-*, яким в сучасній українській й російській мовах відповідають слова з повноголоссям, тобто слова зі звукосполученнями *-оро-*, *-ере-*, *-оло-*, наприклад:

укр.: *златий телець (золотий), глас вопіючого в пустині (голос), прах, що його несе вітер у пустині (порох), отрясти прах (порох), во главу угла (голову) тощо;*

³ Ibidem, с. 99.

⁴ М. Лесів, *Церковнослов'янїзми в сучасній українській літературній мові*, [в:] *Греко-католицький церковний календар*, Варшава 1988, с. 83-84.

⁵ Д.І. Ганич, І.С. Олійник, *Словник лінгвістичних термінів*, Київ 1985, с. 20.

⁶ Е.Н. Бетехтина, *Фразеологические единицы с антропонимическим компонентом библейского происхождения в русском и английском языках*, [в:] *Библия и возрождение духовной культуры русского и других славянских народов*, Санкт-Петербург 1995, с. 24.

рос.: *вкушать от древа познания добра и зла (дерева), кипеть млеком и медом (молоком), посыпать пеплом главу (голову), тридцать серебряников (серебренник)* та інші.

По-друге, про старослов'янське походження слова може свідчити початкове *є-* в українській і російській мовах, замість сучасного *о-* в слов'янських мовах, наприклад:

рос.: *горе тому, кто соблазнит единого из малых сих (одного), не хлебом единым жив человек (одним), не добро быти человеку единому (одному)* тощо.

Серед українських біблеїзмів, зафіксованих у нашому словнику, не знаходимо прикладів, де позначена була б оця прикмета, хоча у словниках української мови реєструються слова, що стосуються релігійної термінології, де залишилося початкове *є-*, наприклад: *елей* (рослина переважно маслинова, що використовувалася для церковних обрядів), *елейний*, *елейність*. Але у відомому біблійному вислові *олійна (маслинова) гілка* вживається українське за походженням слово *олій*, *олійний*. Також у звороті *не одним хлібом живе людина* застарілий компонент *єдиний* замінюється новим *одним*.

По-третє, церковнослов'янізми характеризуються також початковим *ю-* замість сучасного *у-*. Ця архаїчна форма наявна лише в одному біблійному звороті *юдоль плачу* (рос. *юдоль плачевная*), що пояснюється як „життя з його турботами і печалями; гірка доля, страждання”. Слово *юдоль* мало свою староруську форму *удоль*. У російській мові архаїзм *юдоль* має свою паралель *юдолья*, яка набула лише іншого закінчення⁷.

По-четверте, за церковнослов'янську рису можна вважати *-щ-* замість східнослов'янського, в тому числі й українського й російського, *-ч-*.

Такі форми знаходимо і серед наших біблійних одиниць, наприклад:

укр.: *яко тать в ноці, хліб насущний, алчущі і жаждущі;*

рос.: *взыскующие града, имеющий уши слышат да слышит, чающие движения* тощо.

По-п'яте, архаїчною рисою є також початкове *а-* замість українського чи російського *я-* в деяких словах, наприклад:

укр.: *агнець божий* (ягня, ягнятко);

рос.: *вкушая вкусих мало меду и се аз умираю* (я).

Крім чисто фонетичних ознак, на старослов'янське походження може вказувати також присутність деяких морфем – суфіксів чи префіксів. До таких елементів зараховуємо:

⁷ Л.С. Ковтун, *Юдоль плачевная*, [в:] *Библия и возрождение духовной культуры русского и других славянских народов*, Санкт-Петербург 1995, с. 77.

а) префікс *воз-*(*вос-*), наприклад:

укр.: *возсіяло світло, воскресіння Лазаря, Вознесіння Господне;*

рос.: *возвращается ветер на круги своя, камни возопиют, воскресення Лазаря;*

б) суфікс у формі *-іє, -ніє, -ствіє*, наприклад:

укр.: *євангеліє, на отмещеніє язикам, на землі мир і в чоловіцех благоволеніє;*

рос.: *Вознесение Господне, знамение времени, избиение младенцев, царствие небесное.*

Афікс цей здавна побутував у слов'ян як формант на позначення іменників середнього роду⁸.

Численну групу архаїзмів творять також біблеїзми з характерною для церковнослов'янської мови основою *благо-*, пор.:

укр.: *благовіщення, всяке давання благо, блажен іже і скоти милує, блаженні вбогі духом;*

рос.: *благо ростворение воздухов, ангел благовещення, блаженны миротворцы* тощо.

Серед морфологічних архаїзмів, які залишилися в біблійній термінології, велику групу становлять дієслова, які вказують на форми старого минулого часу або інфінітива, наприклад.:

укр.: *своя своїх не познаша* (аорист);

рос.: *вкушая вкусих мало меду и се аз умираю* (аорист), *прильпе язык к гортани своей* (аорист), *не добро быти человеку единому* (інфінітив).

Численними є також біблеїзми, що мають форми старого теперішнього часу, наприклад:

укр.: *нічтоже сумяшесья (сумяся), нині отпуцаєши, камо грядеши; земля еси й одійдеш у землю;*

рос.: *предел, его же не преjdeши, ныне отпуцаеши.*

Крім того, наяві й архаїчні форми місцевого відмінка множини, наприклад:

укр.: *притча во язицех (язиках), на землі мир і в чоловіцех благоволеніє (чоловіках);*

рос.: *темна вода во облацех (облаках), притча во язицех (язьках), на земле мир, во чоловіцех благоволение (человеках)* та старі форми займенників, наприклад:

⁸ В. Задорожний, *До проблеми української мовної адаптації церковнослов'янських іменників на позначення абстрактних понять із суфіксом -ніє*, „Єдиними устами”, Львів 1999, № 3, с. 28.

укр.: *повертається вітер на круги своя* (свої), *своя своїх не признаша* (свої);

рос.: *возвращается ветер на круги своя* (свои), *своя своих не признаша*.

Основна група архаїзмів, які увійшли до складу біблеїзмів української й російської мов, без характерних звукових чи морфологічних ознак це лексичні архаїзми, яким відповідають сьогодні слова-синоніми.

Лексичними архаїзмами називаються слова, які у словниках мають зафіксовані, окрім основних, й застарілі значення⁹.

Серед багатьох біблійних одиниць наявні лексичні архаїзми. Це перш за все найменування людського тіла - так звані соматизми, наприклад:

укр.: *плоть і кров* (тіло), *берегти, як зіницю ока* (зіниця); *Авраамове лоно* (грудь);

рос.: *плоть от плоти* (тело), *око за око* (глаз), *вложить персты в язвы*.

Другу групу творять архаїчні найменування тварин й комах, меріологізми й інсектологізми, наприклад:

укр.: *агнець божий* (ягня, ягнятко), *златий телець* (теля, бичок);

рос.: *питаются медом и акридами* (саранча), *агнець божий* (ягненок).

Розповсюджені в останні роки в Україні та Росії численні переклади *Святого Письма* сприяють осучасненню біблеїзмів і „очищенню” їх з архаїчних компонентів та форм. Наприклад, засвоєний українською літературною мовою біблійний фразеологізм *плоть і кров* не виступає у новітніх перекладах *Біблії*, пор.: *А Ісус відповів і до нього промовив: „Блаженний ти, Симоне, сину Йонин, бо не тіло і кров тобі оце виявили, але Мій Небесний Отець”* (Мт., 16,17).

Як бачимо, архаїзм *плоть* перекладачі замінили сучасним *тіло*. Така заміна цього застарілого слова новим наявна й в інших фрагментах перекладу, де лексема *плоть* не входить до фразеологічного звороту, наприклад: *І слово сталося тілом, і перебувало між нами, повне благодаті та правди, і ми побачили славу Його, славу як Однородного від Отця* (Ів., 1,14); *Тому то, виходячи в світ, Він говорить: „Жертви й приношення Ти не хотів, але тіло Мені приготував”* (Євр., 10,5).

Отже, архаїзм *плоть* вже не використовується сучасними перекладачами в українських перевиданнях *Біблії*. Все ж таки він входить разом зі своїм мовним еквівалентом *тіло* до реєстру 11-томного *Словника української мови*, у якому подаються ось такі пояснення названих термінів:

⁹ Д.І. Ганич, І.С. Олійник, *Словник лінгвістичних термінів*, Київ 1985, с. 20.

тіло – 1. матеріал, речевина, що так чи інакше обмежена в просторі; окремих предмет в просторі; 2. організм людини або тварини з його зовнішніми і внутрішніми проявами; 3. тулуб людини або тварини; 4. шкірно-м'язовий покрив людини або тварини; м'язи, м'ясо; 5. основна, наймасивніша частина чого-небудь; корпус чого-небудь¹⁰;

плоть – тіло людини (рідше тварини) на противагу психіці, духовному началу¹¹.

За спостереженнями Михайла Петровича, сучасне слово *тіло* вживається рідше в грецькому оригіналі і відноситься радше до зовнішнього вигляду та структури. Коли, однак, у *Святому Письмі* згадується про одну з центральних тайн християнської віри – про Сина Божого, який прийшов на землю, став людиною для нашого спасіння – грецькій оригіналі подає переважно слово, що відповідає нашому сучасному *плоть*¹². Сучасні українські перекладачі біблійних книг не зважають, однак, на це вагоме розрізнення і всюди в текстах вживають слово *тіло*.

У російських новомовних перекладах натомість зберігається лише застарілий еквівалент *плоть*, пор.: *Тогда Иисус сказал ему в ответ: „Блажен ты, Симон, сын Ионин, потому что не **плоть** и кровь открыли тебе это, но Отец мой, суший на небесах”* (Мт., 16,17); *Как закон ослабленный **плотию**, был бессилен, то Бог послал Сына Своего в подобии **плоти** греховной в жертву за грех и осудил грех во **плоти**...* (Рим., 8,3).

Як бачимо, в українській та російській мовах наявні багато архаїчних форм. Церковнослов'янська мова, шляхом запозичення або калькування, увібрала в себе величезні скарби давньогрецької абстрактно-філософської й богословської мови. У цьому і є головна внутрішня причина тяжіння сучасної мови до церковнослов'янізмів, вічного відродження їх¹³.

Наш перегляд архаїчних елементів біблійного походження в українській та російській мовах варто закінчити словами сучасного мовознавця „церковнослов'янізми особливо поширені були в мові церкви, яка аж до нашого сторіччя була в своїй основі скрізь церковнослов'янська [...]. Через часте вживання в мові канцеляристів, бурсаків, дяків тощо деякі церковнослов'янізми набули комічного забарвлення. Отже, як і взагалі синонімічні архаїзми, в сучасній літературній мові церковнослов'янізми

¹⁰ *Словник сучасної української мови* в 11-томах, Київ 1970–1980, т. 10, с. 138.

¹¹ *Ibidem*, т. 6, с. 593.

¹² М. Петрович, *Христове вочленення чи втілення? (До методології усталення богословської термінології)*, [в:] *Сучасна українська богословська термінологія...*, с. 236.

¹³ Ю.Шерех, *Невіддільна спадщина*, „Єдиними устами”, Львів 1998, № 2, с. 3.

найчастіше використовуються для створення урочистого стилю, або для створення комічного ефекту”¹⁴.

Проведений нами аналіз показав, що в сучасних українських та російських перекладах *Біблії* виступають численні церковнослов’янські мовні елементи, себто архаїзми. Однак, слід підкреслити, що в українській мові залишилося набагато менше таких застарілих слів й словосполучень, ніж в російській.

У сучасній мовній системі мов, які ми обрали для аналізу, присутні перш за все лексико-фонетичні, лексико-морфологічні та лексичні архаїзми. Численну групу становлять лексичні архаїзми, для яких характерне паралельне, синонімічне вживання застарілих й сучасних літературних форм.

Streszczenie

Archaizmy wśród biblijnych frazeologii

W artykule fragmentarycznie zaprezentowano badania dotyczące archaicznych komponentów wchodzących w skład biblijnych jednostek leksykalnych zachowanych we współczesnym języku ukraińskim i rosyjskim. Wspomniane języki od wieków współistniały i rozwijały się w bezpośrednim kontakcie z językiem staro-cerkiewno-słowiańskim. Z tego źródła wywodzi się też ich cała spuścizna biblijna. Jednakże w historycznym procesie przetransformowywania biblizmów do języka ogólnego obu narodów ich związek ze źródłem uległ w wielu wypadkach znacznemu zatarciu. Język staro-cerkiewno-słowiański pozostawił we współczesnych biblizmach archaiczne cechy fonetyczne, morfologiczne i leksykalne, dzięki którym wspomniane jednostki zachowały właściwe stylowi biblijnemu poważne, uroczyste zabarwienie znaczeniowe.

Summary

Archaisms in biblical phraseology

The article presents some fragments of the studies concerning archaic components, included in biblical lexis, still existing in contemporary Ukrainian and Russian languages. These two languages have coexisted and developed in close contact with Church Slavonic language for ages. This resulted in the creation of the whole biblical heritage. However, in the historic process of transforming biblical lexical items into the everyday language of both nations, their relationship with the source has considerably faded away. Church Slavonic language has provided contemporary biblical lexical items with archaic phonetic, morphological and lexical features and due to this they maintained solemn, ceremonious character which is typical of biblical style.

¹⁴ М. Лесів, *op. cit.*, с. 89.